

मध्यप्रदेशात पुन्हा प्रवेश

द्व मरीतलैव्यावरून विहार करीत दि. २५ जून ७५ रोजी महाराजांनी सतना या मध्यप्रदेशातील गावात प्रवेश केला. बिहार व उत्तर प्रदेशात महाराजांना दिसून येते की महाराजांनी मोठमोठी शहरे टाकून लहान लहान खेड्यापाड्यातून दानाची प्रेरणा दिली. त्यांना तीर्थक्षेत्राच्या रक्षणाबद्दल जागरुक केले. धर्मप्रभावनेच्या दृष्टीने हे कार्य अत्यंत महत्त्वाचे आहे. जेथे कुणी जात नाही, ज्यांच्या हृदयात धर्मभावना प्रज्वलित आहे पण त्यावर फुंकर मारली गेली नाही, अशा स्थळी महाराजांचा विहार झाला. शेकडो वर्षांत दिगम्बर साधूंचे त्यांना दर्शन झाले नव्हते, व गुरुमुखातून धर्मोपदेश ऐकायला मिळाला नव्हता अशा शेकडो खेड्यापाड्यांतून त्यांनी विहार केला. जनसामान्यापर्यंत भ. महावीरांची देशना पोचविण्याचे कार्य त्यांनी केले. विहारात मिळाली ती जागा त्यांनी स्वीकारली. कधी वनांतरी निवास, कधी एखाद्या शाळेच्या ओट्यावर, कधी एखाद्या गावाबाहेरील वास्तूत, कधी एखाद्या विहिरी जवळील शेतात, तर कधी एखाद्या

गावाबाहेरील हनुमान मंदिरात निवास करावा लागत होता. आकाश हेच त्यांचे वस्त्र, पांधरूण होते. एकदाच आहार व पाणी ग्रहण. बाकी सर्व काळ आत्मचिंतन, ध्यान-धारणा आणि प्रवास. सर्वसंगपरित्यागी त्या दिगम्बर रूपातच सारा निसर्ग सामावून जात असे. खात्री झाली होती त्यांची की अशा ग्रामारण्यातून पायवाटेने जाताना आत्मोपलब्धीची साधना सहज शक्य आहे. जीवनाला इतक्या सहज रीतीने सामोरे जाण्याचा प्रसंग अशा त्यांच्या मंगलमय विहारातून आला होता.

आत्म्याचे अबद्ध-अस्पृष्ट, अनन्य-तेजोमय, चैतन्य-चमत्कारमय आत्म-स्वरूप जवळून न्याहाळण्याचे लक्ष त्यांनी अनुभवले होते. त्या जड शरीराला, इंद्रिय-स्पर्शित परदव्याला आत्म्यापासून वेगळे करून पाहाण्याचे क्षणही त्यांनी अनुभवले होते. दिव्य-दाहक असा भेदविज्ञानाचा चमत्कारही त्यांनी पाहिला. मृत्युंजय जीवन कसे असते याचा परिस-स्पर्शही त्यांच्या मनाला सुखवून गेला होता. एखाद्या महापात्रात अमृत असावे व त्या महापात्राला त्याचा स्वादही कळू नये अशी आतापर्यंतची संसारिक स्थिती होती. त्या अमृततत्त्वाचे ज्ञान अशा दिव्य धर्मयात्रेनेच त्यांना झाले. वासनांची जाळीजळमटी, त्यांचे पाश, त्यांची कोवळीक कशां प्रकारे जीवात्म्याला संसारबद्ध करतात, वासनामय करतात यांचे सम्यक्प्रत्यंतर त्यांना आले. पुस्तकांतून, ग्रंथांतून वाचून काढणे वेगळे व त्या तत्वांची विशुद्ध अशी प्रचीती येणे वेगळे. ही प्रचीती हेच खरे चारित्र्य होय. जीवन्मुक्त स्थितीचा साक्षात्कार घडणे हेही परम भाग्याचे असते. पाप-पुण्य, शुभ-अशुभ अशी बुजगावणी उभी करून जीवन समृद्ध होत नाही. तर त्या शुभाशुभांत आत्मस्थिती किती दत्तचित्त राहाते, किती अलिप्त राहाते यावरच जीवनसमृद्धीची परीक्षा होते. मुनिजीवन त्या अर्थाने एक जाज्बल्य कसोटीमय जीवन आहे. जैन तत्त्वज्ञान, आत्म्यात, विचारात किती मुरले आहे, याची परीक्षा केवळ अशा विहारातूनच होत असते.

सतना हे गाव तसे धार्मिक. अनेक मुनिजनांनी आपल्या पवित्र पदस्पर्शने या नगरीला अननुभूत असा अध्यात्मस्पर्श केला होता. मुनिश्री आर्यनंदीजीच्या आगमनाने गावातील श्रावकांनी मोळ्या उत्साहाने स्वागत केले. महाराजांनी आपल्या मधुर स्मितानेच त्या नगरवासियांना वश केले. जैन समाजाचा असा अनुभव असतो की मुनिश्रीच्या आहाराची, निवासाची सोय करणे हे मोठे जिकिरीचे काम असते. प्रत्येक मुनींची आपली एक आगळी वेगळी प्रकृती असते. काही मुनिजन आहाराचे बाबतीत फार कडक नियम पाळतात. इतके की श्रावक घाबरूनच जातात. एखादी चूक झाली की मुनींना अंतराय येतो. मध्येच आहार संपवावा लागतो. कधी सुरुवातीलाच काही चूक

होते व मुनीला उपवास घडतो. त्या उपवासाची चुटपुट लागून राहाते. मुनिजन मात्र त्या उपवासाला नगण्य समजतात. मूलतः आत्मा अनाहारक म्हणजे आहार न करणारा, पण धर्मसाधनेसाठी शरीर स्वस्थ हवे व स्वस्थ शरीरासाठी अल्पसा शुद्ध, सात्त्विक असा आहार हवा. एक मुनी जरी असले तरी कमीत कमी २/३ घरांना आहाराची तयारी करावी लागते. कोणाच्या घरी आहार होईल हे खात्रीने कुणीच सांगू शकत नाही.

अनिश्चितपणातच मुनी जीवन संभवते. सुखसृपता, निश्चितता व निश्चिंतता हे गृहस्थ-जीवनाला प्रिय, तर सारे काही जे घडते त्यात साक्षीपणाने, अकर्तृत्व भावाने राहाणे हा मुनिधर्म. आहार मिळाला काय, किंवा न मिळाला काय, यात ते साम्यभावच दर्शवितात. “आज शरीराला आहाराचा योग नसेल” हे त्यांचे विचार. पण श्रावकांच्या मनात मुनीचा आहार निर्विज्ञ होईपर्यंत एक प्रकारचे दडपण असतेच. आहाराची क्रिया संपली की मुनिश्रीना पुढील सर्व वेळ रिकामाच असतो. त्यातूनच स्वाध्याय, ध्यान, सामायिक, प्रतिक्रमण, आलोचना, समाधी यांत ते तल्लीन होतात. बाह्य जग जणू त्यांच्या लेखी केवळ उदासीन. अस्तिमात्र. अस्तित्व त्या विश्वाचे. संकल्प - विकल्पांचे जाळे विणून त्यात गुरफटून जाणे, हे त्यांच्या मुनिधर्मात बसत नाही. औषध-पाणी, ऑपरेशन, इंजेक्शन या बाबतीत ते नित्य उदासीन असतात. ताप आला, वेदना होत असल्या, तरी त्यांच्या नित्याच्या कार्यक्रमात फरक पडत नाही. अस्वीकृती हा त्यांच्या जीवनाचा पहिला पाठ असतो. जे जे कर्मोदयजनित आहे, ते शांत रीतीने, जागरुकतेने, अलिप्त भावनेने सहन करायचे. “असे हे होणारच” असे गृहित धरायचे. ही जी वस्तुस्थितीची, नैसर्गिकरीतीने जगण्याची जाण आहे, तीच त्यांना उपकारक ठरत असते. अतकर्य घडूनये, वेदना होऊ नयेत, दुःखाचे डोंगर कोसळू नयेत असे कुठे आहे? आगतांचा स्वीकार करावाच लागतो. ही जी निसर्गशी एकरूपता आहे, त्याच्याशी जे तादात्म्य आहे, तेच मुनी-जीवन आहे. जो पर्यंत देह आणि आत्मा यांचे वेगळेपण जाणवत नाही, प्रज्ञेने त्या जाणीवेचे सम्यक ग्रहण होत नाही, तो पर्यंत खन्या अर्थने श्रमणत्व प्राप्त होत नाही. श्रमणत्व दीर्घ अभ्यास, परिश्रम व निष्ठा यांचे फळ आहे. “अहं एव मयो SPASYO” या पायरीपर्यंत जायला वेळ लागतो. तपश्चर्याही लागते. अशा समीचीन साधनेत राहण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या मुनिश्री आर्यनंदीजीना हे सारे करावे लागले होते. वृद्धत्व त्यांच्या साधनेच्या आड आले नव्हते. उलट त्या साधनेने त्यांना एक नवा जन्म दिला होता. एक महाश्रमणत्व उदित होत होते. परंतु मुनिश्रीच्या लेखी तेही फार श्रेयस नव्हते. “आहे तसा मी खरा” ही जी विश्वव्यापक नैसर्गिक भावस्थिती आहे, तिचा स्वीकार त्यांनी अंतर्मनांत केलेला होता.

सतना येथेही गावातील बेबनाव फौजदारी केसपर्यंत पोहोचला होता. या मनोमालिन्यातून मुनिश्रीनी प्रथम समाजाला दूर केले. आता लक्ष्य, ध्येय स्पष्ट होते. मार्ग निश्चित होता. त्या मार्गावर खंबीरपणे, धैर्याने चालायचे हाच निर्धार होता.

नव्या समाजरचनेचा जैन समाजावरही परिणाम झाला होता. विशुद्ध आहार, खानपानाच्या, राहणीमानाच्या संवयी लोपत चालल्या होत्या. नवी पिढी नव्या विचारामुळे मुर्नीच्या अस्तित्वालाही विरोध करीत होती. आहारदानादि क्रियांचे तर त्यांना ज्ञानही उरले नक्हते. जिनमंदिरात रोज जाऊन अर्हताची उपासना करावी, स्वाध्याय-चिंतन-मनन करावे हा परिपाठही श्रावकांच्या घरांतून हळूहळू लोप पावत होता. आपल्याच धर्मातील मुर्नीना अल्पसा विशुद्ध, सात्त्विक आहार देण्याविषयी जैन समाजात पाहिजे तेवढे औत्सुक्य नक्हते.

कौशल्य – समाज परिवर्तनाचे:

परंतु मुनिश्रीनी ही स्थिती आपल्या चार महिन्यांच्या काळात पार बदलून टाकली. आहारदानासाठी असलेला सम्यक्‌विधी त्यांनी लोकांना ज्ञात करून दिला. त्या संबंधी असलेले गैरसमज दूर केले. कुणीही श्रावक मग तो गरीब असो, श्रीमंत असो वा मध्यमवर्गीय असो त्यांना आहार देऊ लागला. काही चुका/प्रमाद घडले तरी त्यांना प्रेमाने समाजावून देऊ लागले. समाज प्रशिक्षित कसा करावा, धर्मसंबंधी प्रेम, आदर, सद्भाव कसा वाढेल याची जपणूक ते करू लागले. पराकोटीची अपार ममता असल्याशिवाय समाजाची घडण होत नाही, हा त्यांचा अनुभव होता. खरा शिक्षक हा प्रेममय असावा. प्रेमाने सारे काही शक्य आहे, हा त्यांचा अनुभव. सामाजिक मनाचे अचूक ज्ञान हे महाराजांचे वैशिष्ट्य होय. जैन समाजातले – सैतवाळ, जयस्वाल, पंचम, कासार, अग्रवाल असे काही समाजघटक संस्कारात्मक असंतुलनामुळे व आर्थिक दौर्बल्यामुळेही काहीसे निराश, हतबल व स्वतःला कमी लेखणारे बनले होते. त्या समाजाला सतत दिलासा देऊन त्यांच्या उन्नतीसाठी, त्यांच्या सोयीसाठी कटाक्षाने सतत प्रयत्नशील असणारा हा संत सर्वांना आगळा-वेगळाच वाटत होता. आत्या-गेत्यांची विचारपूस, त्यांच्या सुखदुःखाशी हार्दिक सहानुभूती, त्यांना योग्य सल्ला देण्यात ते तत्पर असत. समाज चांगला तर मुनिधर्मही चांगला. ते दोन्ही वर्ग परस्पर पूरकच आहेत. मुर्नीनी समाजातील विविध स्तरांत साधर्म्यभाव, प्रेमभाव निर्माण केला पाहिजे, ही त्यांची धारणा. त्यामुळे सतनातील त्या चार महिन्याच्या काळात वेगवेगळ्या पद्धतीने म्हणजे समान्यजनांना व्रत स्वीकारायला प्रेरणा देणे, स्वाध्यायमंडळांची स्थापना करणे, रात्रीभोजन, होटेल मधील जेवण त्याग, मध्यापासून अलिप्त राहाणे, नित्य पूजेत सर्वांनी

हजर राहून सहभाग घेणे याबाबतची मनोपीठिका त्यांनी तयार केली. आग्रह नसे. चांगले वाईट यातील अंतर दाखविले तर चांगल्याचा स्वीकार आपोआपच होईल, यावर त्यांची अतूट श्रद्धा. त्यामुळे सुरुवातीला दर्शनालाही न येणाऱ्या व्यक्ती महाराजांच्या अनुयायी झाल्या. कुणी मुनिजनासंबंधी टीका करीत असे, त्यांचे दोष दाखवीत असे. तर महाराज त्यांना म्हणत— दोषच पहायचे तर चंद्र-सूर्यातही दोष दिसतील. मुनी हाही एक मानव होय. तो साधक आहे, परिपूर्ण नाही. आपले पितृतुल्य आहेत. असा भाव मनात ठेवायला सांगत. दोष देऊन, निंदानालस्ती करून कुणालाही सन्मार्गावर आणता येत नाही.

शास्त्राभ्यासो जिनपतिनुति संगति सर्वदार्ये : /

सद्वृत्तानां गुणगणकथा दोष वादे च मौनम् //

ही उक्ती स्वतःचे जीवन मंगलमय करण्यास उपयोगी पडते. दुसऱ्यांचे घाण कपडे धुवत बसण्यात फायदा तो कोणता?

मग सारे हसत. महाराजांचे सांगणे मोठे नवलाईने भरलेले. वकील, न्यायाधीश, राजकीय पुढारी, सामाजिक कार्यकर्ते, उद्योगपती अशा विविध स्तरातील मंडळी महाराजांच्या दर्शनासाठी येत. त्यांच्याशी चर्चा करीत. महाराजांचे सर्वांशी बोलणे मोठे मधाळ, रसपूर्ण व अत्यंत जिळ्हाळ्याचे असे. तो प्रदेश हिन्दीभाषी. महाराज तर उर्दूचे जाणकार. चपखल शब्दांतून योग्य भावाभिव्यक्ती करण्यात ते कुशल. एखादा “शेर” म्हणून दाखवून ते कुशलतेने आपला भाव व्यक्त करीत.

या काळात त्यांना स्वाध्यायालाही खूप वेळ मिळत होता. सकाळी, दुपारी रोज नित्य नेमाने प्रवचने होत. हळूहळू समाजाशी महाराज एकरूप झाले. ते सर्वांनाच हवेहवेसे वाटू लागले. युवक-युवतीना महाराजांनी आकर्षित केले. संस्कृतभाषेचे वर्गही त्यांनी घेतले. पं. श्रीपाद दामोदर सातवळेकरांच्या स्वाध्याय मंडळाच्या परीक्षाही घेतल्या.

पर्युषणपर्व तर अभूतपूर्व साजरे झाले. गायन, भजन, संगीत-पूजा, नृत्य, स्पर्धा, पाठांतर, नाटिका यांनी खूप शोभा आली. मंदिराचे आवार नित्य भरगच्च राही. हा चमत्कारच होता. “देव-शास्त्र आणि गुरु—” हे समाजाचे भाग्यविधाते आहेत. तेच समाजाचे खरे रत्नत्रय आहेत. जैन साधूचे श्रेष्ठत्व हे सर्वोपरी आहे. काही कमी जास्त दोष असेलच तरी समाजाने सबूरीने घेऊन त्यातून मार्ग काढावा, हा त्यांचा विचार. उगीच वर्तमानपत्रातून त्याची वाच्यता करून त्यात समाजहित कसे साधता येईल? दुखणे पायाला आणि पट्टी कपाळाला, असा हा प्रकार आहे.

अशा रीतीने सामाजिक ऐक्य व सामाजिक सद्भाव जपण्याची, संवर्धनाची त्यांची

रीत. एखाद्या कुशल प्रज्ञावान सर्जन प्रमाणे ते समाजातील दोष दूर करण्यात सफल होत. कुणाच्याही अहंकाराला दुखवायचे नाही, हे व्रत. पण म्हणून कुणाचा अहंभावही पोसायचा नाही, याची दक्षता. त्यामुळे सतना गावचा चातुर्मासि लक्षणीयच झाला.

महाराजांनी भ. कुंदकुंद आचार्यांनी रचलेले समयसार, नियमसार, प्रवचनसार या ग्रंथांचा नव्याने पुनः अभ्यास केला. व्यवहार सांभाळला नाही, देवपूजा, गुरु—विनय, यात्रा—प्रतिज्ञा, व्रत—वैकल्ये केली नाहीतं तर जिनमार्गाचाच लोप होऊन जाईल अशी जी भीती आचार्यश्रीनी व आचार्यश्री अमृतचंद्राचार्यांनी व्यक्तविली आहे, ती महाराजांनी लोकांच्या हृदयात जागृत केली. अध्यात्माचे वाचन केले तरी जिनधर्म — प्रणीत पूजा—अभिषेक, विधी—विधान, मंदिर निर्मिती व पंचकल्याण प्रतिष्ठा या गोष्टी जैनसमाज, जैन संस्कृती व जैन संस्कार यासाठी फार मोलाच्या आहेत. केवळ भावात्मक विचाराने धर्म टिकत नाही, तर आचारक्रियात्मक व शुभकार्यात्मक अधिष्ठानही धर्माला हवे आहे. हा इतिहास आहे. हजारो वर्षे जैन समाज भारतात का टिकला याचे श्रेयही मुनिश्रीनी जैन धर्मातील या व अशा प्रकारच्या क्रियाशील व्रतादी अनुष्ठानाला दिले. लहान लहान व्रतांनी मन कसे संयमानुकूल होते, हे त्यांनी अंजनचोर, यमपाल कोतवाल, सुदर्शन श्रेष्ठी इ. प्रथमानुयोग शास्त्रातील गोष्टी सांगून पटवून दिले.

सतनाहून विहार :

सतना येथे मुक्काम असताना महाराजांच्या देखरेखीखाली ७ ते १३ डिसेंबर पर्यंत गजरथ सहित भव्य प्रमाणात पंचकल्याण महोत्सव साजरा करण्यात आला. जैन संस्कृतीचे पायाभूत असे हे महोत्सव आहेत. ज्या दिवशी पहिली मूर्ती स्थापन झाली असेल व पहिलेवहिले जिनमंदिर निर्माण झाले असेल त्या दिवसापासून गेल्या हजारो पंचकल्याणिक महोत्सवांचा विहित आचारधर्म अव्याहतपणे चालू आहे. भारतात इतक्या प्राचीन महोत्सवाची दुसरी परंपरा नाही. मूर्ती स्थापनेचा सोहळा हाच खन्या अर्थने सांस्कृतिक रचनेचा सोहळा होता. एक जिनमंदिर किंती क्रांतिकारी रूप धारण करू शकते, याची आजला कल्पना येत नाही. पण हे अनुमान सहज निघू शकते की जैन समाजाची जडण घडण, समृद्धी, वैभव हे सारे जिनमंदिराच्या आश्रयानेच घडले आहे. त्यामुळे फार फार वर्षांपासून जैन मनात पंचकल्याणिकासंबंधीची प्रीती घर करून आहे.

हा प्रतिष्ठा महोत्सव व उत्तरेच्या भाषेत “रथयात्रा, रथ चालवणे” हा प्रकार फारच लक्षणीय आहे. जो कोणी हारथ चालवील त्याला “सिंघई” अशी पदवी देण्यात येते. ज्याने दोनदा पंचकल्याणिके केली त्याला सवाई सिंघई अशी बिरुदे देण्यात येतात. या प्रसंगी समाजातील पंडित, साधू, क्षुल्लके, प्रतिमाधारी, श्रेष्ठी, राजे महाराजे उपस्थित

होत असत. अगदी मृत्तिकाभरण, भेरीताडन, भूमी-शुद्धी, मंडप निर्मिती, वेदी तयार करणे इत्यादि प्राथमिक तयारीच्या गोष्टीना देखील सामुहिक रूप दिले गेले होते. धार्मिक विधीचा देखील संकोच विस्तार होत असे. या निमित्ताने प्रतिष्ठापाठ, प्रतिष्ठासारोद्धार इ. ग्रंथांचीही निर्मिती झाली होती.

सतनातील असा महोत्सव संपवून महाराजांनी सतनाहून पुढे विहार केला. महाराजांच्या विहाराचेवेळी शेकडो नरनारी साश्रू नयनांनी “बिदा” करायला, निरोप द्यायला दूरवर चालत आले. सर्वांना परम कल्याणात्मक आशीर्वाद देऊन महाराजांनी सतना सोडले.

सतनाहून चोरहटा हे व अमरपाटण हे अनुक्रमे : २५ व १२ कि.मी. अंतर महाराजांनी सहजतेने पार केले. अमरपाटण येथे चार दिवस मुक्काम केला. लोकांची इच्छा होती की, महाराजांनी रहावे. डिसेबरची थंडी व गार वारे वाहात होते. तरी परंतु महाराजांनी कटनी या गावी विहार केला. रोज वीस-पंचवीस मैल पायी प्रवास करीत महाराज २ जाने. ७६ ला कटनी येथे दाखल झाले.

कटनी येथील धर्मोत्सव :

कटनी हे मध्य प्रदेशातील महत्त्वाचे जैनकेद्र आहे. पंडित जगन्मोहनलालजी शास्त्री सारख्या पंडितांचे ते गाव. जैनसमाजात मान्यता पावलेल्या व आपल्या ज्ञानवैभवाने लोकांची मने आकर्षित करून घेणाऱ्या पंडितांचे हे गाव. पूज्य गुरुदेव समंतभद्रांचे ते आवडते असे पंडितजी. महाराजांच्या हाकेसरशी दूरवरचा प्रवास करून येणारे. स्वामी समंतभद्रजीच्या धर्मजागृतीच्या महान कार्याचे खंदे समर्थक. त्यांचा व मुनी आर्यनंदीजींचा परिचय होताच. वेरुळ गुरुकुलाचे उद्घाटन प्रसंगी पंडितजी आले होते. त्यामुळे कटनी ते वेरुळ असे सौहार्दपूर्ण परिचयाचे व आत्मीयतेचे ऋणानुबंध जुळले गेले होते.

तेथील नगरशेठ धन्यकुमार जैन हे महाराजांचे भक्त होते. त्यामुळे कटनीला महाराजांचे उत्साहाने स्वागत करण्यात आले. साधुजनांचा सत्कार कसा करावा हे कटनीच्या जैन समाजाकडून शिकायला हवे.

साधु संत येती घरा /
तोचि दिवाळी दसरा /

अशी जी उक्ती आहे, ती तेथील समाजाने सार्थ करून दाखविली. हजारो स्त्री-पुरुष स्वागताला हजर होते. जयजयकाराने वातावरणात जोष व उत्साह भरून राहिला होता.

पूज्यश्री आर्यनंदीजी धीरगंभीर पाऊले टाकीत व वंदन करणाऱ्यांना धर्मलाभात्मक आशीर्वाद देत नगरात प्रविष्ट झाले. त्यांचा मुक्काम जैनमंदिरात होता. सकाळ दुपार प्रवचने होत. पं. जगन्मोहनलालजीचीही प्रवचने होत. त्या व्याख्यानांतून पंडितजीनी महाराजांबद्दल व परमपूज्य गुरुदेव तपोनिधी समंतभद्र मुर्नीचे बद्दल जे धन्योदगार काढले ते खरोखरच त्यांच्या कृतज्ञतेचे व गुणानुरागाचेच निदर्शक होते. कटनी येथे असताना महाराजांनी पंडितजीकडून स्वतः ग्रंथाभ्यासही केला. गुणीजनांची कदर, आदर करणारा असा साधू पाहाण्यात नाही, “गुणी गुणं वेति, न वेति निर्गुणं” असाही अभिप्राय पंडितजीनी दिला.

जबलपूर:

दि २६ जानेवारी ७६ रोजी महाराजांनी जबलपूर या शहराकडे विहार चालू केला. पिपरोध, पहाडी, तिवरी, बहोरीबंद, सिहोरा, पन्नानगर, इ. गावे करीत ते १५ फेब्रुवारी ७६ ला जबलपूर येथे आले. जबलपूर जवळच पाच किलोमिटरवर मढियाजी येथे एक सुंदर तीर्थक्षेत्र आहे. एका दळण काम करणाऱ्या धार्मिक स्त्रीने जिदीने स्वकष्टार्जित पैशाने हे धर्मस्थान निर्मित केले आहे. तिला “पीसनहारीकी मढिया” असेही नांव आहे. तेथील जिनमंदिरात त्यांनी मुक्काम केला. जबलपुरातून हजारो भक्त दर्शनार्थ आले. जबलपुरात जैन समाजाची तीन-चारशे घरे आहेत. तेथील जैनसमाज जैनधर्म व संस्कृती यांना मानणारा आहे. अनेक शैक्षणिक, सांस्कृतिक संस्था त्यांनी उभ्या केल्या आहेत. परमपूज्य गणेशप्रसादजींच्या मंगल आशीर्वादाने अनेक संस्था उभ्या राहिल्या आहेत. जैन समाजाचे नेतृत्व गावात आहे. साहित्य, कला, शिक्षण यांत समाजाचे धुरीण कार्यरत आहेत. व्यापारीवर्ग सधन आहे. चांगल्या हुद्यावरही जैन आहेत. त्यामुळे इतर समाजही जैन समाजाला मानतात. येथील मतभेदही मुनिश्रीनी मिटविले.

जवळच असलेल्या निसर्गरम्य भेडाघाटला महाराजांनी भेट दिली. अजस्त्रकाय दगडांना फोडून नर्मदा नदी त्यातून वाहाते आहे. एक नदी जर संकटांना न जुमानता आपला प्रवाह रोखणाऱ्या पर्वताला शरण आणते, तर माणसांनी निराश होण्याचे कारण काय? जवळच असलेल्या चंद्रप्रभूंचे दर्शन त्यांनी घेतले, सामायिक केले, ध्यानमग्न स्थितीत काही काळ घालविला. निसर्गाशी तादात्म्य पावायला देखील अंतःकरण पवित्र असावे लागते.

सहजपूर:

जबलपूरला महाराजांचा मुक्काम जवळ जवळ दोन महिने होता. तीर्थरक्षा फंडालाही समाजाच्या दातृत्वाने चांगलीच साथ दिली. रोज स्वाध्याय प्रवचनांचा वर्षावि होतच होता.

कटनी प्रमाणे जबलपूर देखील महाराजांचे प्रेमी बनले होते. महाराजांना आहार देण्यासाठी गावात स्पर्धा असे. महाराजांचा आहार अत्यल्प असायचा. साखर न खाण्याचे व्रत घेतल्याने दूध, कण्या, चपाती, भात एवढाच त्यांचा सात्त्विक आहार असायचा. शक्य तर सर्वच स्तरांतील लोकांचेकडे आहार करण्याचा महाराजांचा निश्चय असे. कुणीही निराश होऊ नये, त्याच्या मनात अपराधीपणाचा भाव असू नये म्हणून महाराज सर्वांच्या प्रेमाचा स्वीकार करीत.

जबलपूरहून पूज्यश्रीचा विहार दि. २४ एप्रिल ७६ ला सहजपूर या गावी झाला. तेथे आठ दिवस महाराजांचा मुक्काम होता. सहजपूरला महाराजांचे शानदार स्वागत झाले. प्रत्येक गाव जणू महाराजांचे माहेरच होत चालले होते. महाराज येणार असल्याची वार्ता अगोदरच गावात येत असे. परमवीतरागी दिगंबर मुनीचे दर्शन, त्यांचे बाष्यरूप देखील मांगल्यमय असते. तपःपूत, तेजस्वी, कृश शरीर, सर्वांच्या हृदयांना संतोष देणारे प्रसन्न वदन, यांमुळे पू. आर्यनंदीजीना सारे चाहत. आदर करीत. मार्गक्रमीत असताना त्या भागातील गौड, वंजारी, लोकही महाराजांचे आशीर्वाद घेत. परंपरेने व सर्वार्थाने वंदनीय असे नग्नत्व सान्या जनतेलाही कौतुकाचा व आदराचा विषय आहे. सामान्य समाजातील स्त्रिया, मुली, मुले देखील अत्यंत भक्तिभावाने 'मुनिश्रीची' चरण वंदना करीत. त्या दिगंबरत्वाच्या आराधकाला नमस्कार करीत. कसल्याही प्रकारचा लज्जाभाव त्यांच्या चेहऱ्यावर दिसून येत नव्हता.

गोटेगाव:

मध्यप्रदेशातील गोटेगाव हे जैनांचे आधिक्याने वस्ती असलेले गाव आहे. दि. २८ ला मुनिश्री तेथे पोचले. तेथेही भव्य असे स्वागत झाले. तीर्थरक्षानिधीलाही सहाय्य मिळाले. ९ जून ७६ पर्यंत महाराजांचा मुक्काम तेथे होता. त्या मुक्कामात महाराजांनी बगासपूर, रामनिवारी या गावांनाही श्रावकांच्या आग्रहाखातर भेटी दिल्या. महाराजांच्या पुनीत दर्शनाने ती गांवे पवित्र झाली. संतश्रीचे दर्शन भाग्यानेच मिळते. त्यात जैन संस्कृतीचा आदर्श असा की साधुसंत मंडळी गावोगावी हिंडतात. भ्रमण करतात. एक फिरते तीर्थच गावोगावी धर्मप्रचारार्थ हिंडत असते. संस्कृती रक्षणाचा व संवर्धनाचा हा प्रयोग भगवान महावीरांचे पूर्वीपासूनच चालू आहे. लोकजीवनाचा प्रवाह सतत सन्मार्गरत ठेवण्याचा व गतिमान करण्याचा सतत प्रयत्न या विहाराने करण्यात येतो. श्रमणश्री आर्यनंदीजीच्या पदयात्रेचा आवाका त्या दृष्टीने अत्यंत लक्षणीय असा होता. गोटेगावहून विहार करून मुनिश्री बहोरीपार, कंदेली, नरसिंहपूर ह. गावांत एक एक दिवस मुक्काम करून २ जुलै ७६ रोजी बीना या गावी आले. बीना हे देखील चांगले मोठे

क्षेत्र आहे. तेथे महाराजांचे मोळ्या प्रमाणावर स्वागत झाले. प्रवचने तर प्रत्येक गावात होत होती. धर्माची प्रेरणा, धर्माची देशना मोळ्या कळवळीने महाराज करीत. मद्य, मांस त्याग, व्यसनापासून मुक्ती, रात्री भोजन न करण्याबद्दलची प्रेरणा ते आपल्या प्रवचनांतून देत. अहिंसा हा परमश्रेष्ठ धर्म आहे. याची खात्री पटवीत. अहिंसा म्हणजे सर्व जीवासंबंधी उत्कट प्रेम. त्या धर्मविरच सर्व जीवांचे ऐहिक जीवन अवलंबून आहे. जगा आणि जगू द्या, एवढेच नव्हे तर आदर्शभूत जीवन जगा, आणि इतर सर्वांच्या जीवनांत उत्कट प्रेम निर्माण होईल, धर्म आविर्भूत होईल, असे जगा असे त्यांचे सांगणे असे.

सागर :

बीनेवरून २ जुलैला विहार करून मुनिश्री दि. ७ जुलै ७६ रोजी सागरला आले. सागरच्या मंडळीनी मुनिश्रीनी सागरला विहार करावा व चातुर्मास तेथेच करावा, अशी आग्रहाची विनंती केली होती. त्याप्रमाणे मुनिश्रीचे आगमन ठरल्यावेळी, ठरल्यादिवशी झाले. एकदा वचन दिले की मुनिश्री शब्दांचे पक्के. त्यांनी म्हटले आणि झाले नाही, असे होत नाही. त्यांची शब्दप्रामाण्यता मोठी चमत्कारिक आहे, जे बोलतील ते करतील. ते म्हणाले होते—“भ. कुंदकुंद म्हणतात की ‘सद्दो णाणं ण भवति।’”(शब्द हे काही ज्ञान नव्हे) परंतु दुसऱ्या ठिकाणी भ. कुंदकुंद शब्दांना परब्रह्म म्हणतात. श्रुतज्ञान उपलब्ध नसते तर मानवाला समीचीन ज्ञानाचा पत्ताच लागला नसता”

महाराज शब्दांना परमात्म्याचे रूप समजतात. तीच त्यांची भाषा समिती आहे. जे काही अल्पसे बोलायचे ते जनहितकारी असावे, धर्मरूप असावे, कल्याणरूप असावे, असे त्यांचे वागणे.

सागरच्या जैन समाजाने महाराजांच्या आगमन प्रसंगी मोळ्या थाटाचा उत्सव केला. गावातील वकील, डॉक्टर्स, इंजिनिअर्स, सामाजिक, राजकीय कार्यकर्ते, व्यापारी मंडळी, आणि इतर अनेक मंडळी महाराजांच्या स्वागताला हजर होती. हे सारे स्वागत, सत्कार ते मनोमन गुरुदेव श्री समंतभद्रांचे चरणी अर्पण करीत. कारण त्यांच्याच आदेशाप्रमाणे त्यांचा हा विहार होत होता. सारा वृत्तांत दोन-चार दिवसांनी गुरुदेवांना कळविला जात होता. गेल्या शतकात अशा एकमेव संकल्पाने भ्रमंती कोणत्याही संताने केली नव्हती. उतारवयालाही तारुण्याचा फुलोरा आणणारी ही पदयात्रा होती. मुनिश्रीना मनस्वी डामडौल, प्रसिद्धी, भपकेदारपणा नकोसा होता. जीवनात, सामान्यांच्या जीवनांत धर्म भास्कराचा उदय व्हावा, त्यांची जीवने प्रकाशाने, सौंदर्याने नटावीत हा एकमेव विचार

मुनिश्रीच्या मनात होता, मुनिश्रीची नजर मोठी तीक्ष्ण आहे. समाजात कुठे, काय आहे? कुठे शल्य आहे, हे ते बरोबर हेरतात. समाजात फूट असली, भांडण तंटे असले की ते म्हणत— “जो पर्यंत तुमच्यात भांडणतंटे, हेवे दावे आहेत, तो पर्यंत मी या गावचे आहारपाणी नाही घेणार. वैरत्व हे अस्पृश्यत्वच आहे.” आणि मग दोन्ही पक्ष समोरासमोर येत. दोघांचे स्नेहमय मीलन होत असे. अशी उदाहरणे उत्तरेकडील प्रवासात खूपच घडली. त्यांची जंत्री येथे देता येणे शक्य नाही. जैन समाज संघटित क्वावा, त्या समाजाने इतरही समाजाचे नेतृत्व करावे. सेवाभावाने सामान्यातील सामान्यालाही सुख द्यावे, हा त्यांचा विचार मोळ्या मोलाचा आहे.

सागर येथील चार महिन्याच्या काळात मुनिश्रीची धर्मदेशना चालू होती. स्वतः ते पंडितांच्याकडून अध्ययन करायचे. सागररचे पं. पन्नालालजी साहित्याचार्य हे प्रकांड पंडित आहेत. अनेक जैन ग्रंथांचे संपादन, भाषांतर मोळ्या परिश्रमांनी त्यांनी केले आहे. त्यांच्या विद्वत्तेसंबंधी सान्यांनाच मोठा आदर आहे.

सागर येथे एक विद्यापीठ आहे. त्या विद्यापीठातील अनेक विद्वान मंडळी महाराजांना भेटून जात असत. महाराजांच्या सूक्ष्म अध्ययनाची, त्यांच्या कलात्मकतेची, जिनधर्म सेवेची ते स्तुती करीत. महाराजांनी देखील त्या विद्वज्जनांचा गौरव केला.

चातुर्मास म्हणजे जैन समाजाच्या धर्मकार्याचा महोन्सव. व्रते उपवास तर नित्याचीच बाब होती. जैन समाजाचा आत्मा नेहमीच अशा व्रतांनी पोसला गेला आहे. या व्रतांच्या अभ्यासाने, आचरणाने जैनसमाजाला एक आगळे वैशिष्ट्य प्राप्त झालेले दिसून येते. जैन संस्कृतीचे मुख्य अधिष्ठान संयम, तप व स्वाध्याय हेच आहे. त्यामुळे भारताची जी आज प्रतिष्ठा आहे ती त्याने स्वीकारलेल्या अहिंसा, सत्य आणि सर्वधर्मसमन्वयाच्या भूमिकेनेच आहे. हा जो अहिंसेचा विचार आहे, तो प्रामुख्याने जैन धर्मने प्रचारित केला आहे. सातत्याने दोन-तीन हजार वर्षे अहिंसेच्या तत्त्वासाठी अव्याहतपणे प्रयत्न करणारा जैन धर्म त्यामुळेच आपले अस्तित्व टिकवू शकला आहे. विरोधी विचारांनाही आपल्या भावनिकतेने, मानवतेच्या विचाराने आत्मसात करण्याची अनेकान्तात्मक पद्धती जैन आचार्यांनी प्रकर्षणे मांडली आहे. सत्याचा आविष्कार विधी-निषेध पद्धतीने करण्याची शक्ती शब्दांतच आहे. अस्तिपक्षा बरोबर नास्तिपक्षाही विचारात घेतल्याने, समन्वयात्मक भूमिका जैन संस्कृतीने स्वीकारल्याने, वैचारिक संघर्षाला वावच मिळत नाही.

त्यामुळे सागर येथील चातुर्मास म्हणजे जैन समाजाच्या विचारांना व आचारांना उजाळा देणारा काळच ठरला. चातुर्मासाच्या निमित्ताने महाराजांच्या उपस्थितीत मोळ्या

भव्य प्रमाणात सिद्धचक्र विधानाची रचना, सुरुवात व समाप्ती करण्यात आली. जैन संस्कृतीने सामाजिक एकतेसाठी,

क्षेमं सर्वप्रजानां प्रभवतु बलवान् धार्मिको भूमिपालः ।
काले काले च सम्यग्विकिरंतु मधवा व्याधयो यांतु नाशम् ॥
दुर्भिक्षं चौर्यमारिं क्षणमपि जगतां मा स्म भूज्जीवलोके ।
जैनेदं धर्मचक्रं प्रभवतु सततं सर्वसौख्यप्रदायि ॥

या साठी अशा विविध विधानांची मांडणी केली आहे. महाराजांनी स्वतः अशा विधानांसाठी समाजाला प्रेरणा दिली. या सिद्धचक्र विधानाला हजारो जैन-अजैन मंडळी उपस्थित होती. इतक्या भव्य प्रमाणात सागरला झालेला हा पहिलाच सोहळा होता.

त्या चातुर्मासात महाराजांनी पंडित पन्नालालजीकडे समयसार ग्रंथाचा अभ्यास केला. त्या महान ग्रंथावर आचार्य श्री अमृतचंद्र यांनी हजार वर्षांपूर्वी संस्कृतात सुंदर टीका लिहिली आहे. तसेच आचार्य जयसेन यांनीही मोळ्या कुशलतेने चार अनुयोगांच्या पद्धतीने टीका लिहिली आहे. त्या दोन्ही टीकांसहित व मार्मिक प्रवचनासह पंडितजींनी समयसार ग्रंथांचे विधिवत् वाचन महाराजांचे साठी केले. अशा रीतीने स्वतःच्या अध्ययनाबरोबर श्रावकांच्याही अध्ययनाची काळजी महाराज करीत होते. तीर्थरक्षाफंडाला सागरकर जैन बंधुभगिनींनी चांगलाच प्रतिसाद दिला.

सागरहून विहार :

दिनांक ३ डिसेंबर ७६ ला महाराजांनी सागर येथील जैन समाजाचा निरोप घेऊन पुढे विहार केला. मध्य प्रदेश हा भाग जैन संस्कृतीचा इतिहास सांगतो. शेकडों तीर्थक्षेत्रे व उत्तमोत्तम कलापूर्ण मंदिरांची निर्मिलेली ही कलारन्ते पाहिली म्हणजे मन कसे मोहरून येते. या मंदिरांच्या मांडणी, रचना व शिल्प यावरून त्या काळच्या समृद्ध, संपन्न जीवनाची कल्पना येते. तीर्थक्षेत्रे, जिनमंदिरे व धर्मशाळा या स्पाने धर्मसाधनेसाठी, संस्कृती रक्षणासाठी किती मोठी आर्थिक गुंतवणूक जैन समाजाने केली आहे, याची कल्पना येते. राष्ट्राचे भावजीवन संपन्न व्हावे व त्याच्या आचरणाने सर्व समाजाचेही क्षेम व कल्याण व्हावे इतका उदात्त हेतू ठेवणारी व त्याप्रमाणे प्रत्यक्ष कार्य करणारी ही संस्कृती मागे का पडावी, याचे कोडेच आहे.

महाराजांची विहार संकल्पना थोडीशी आधुनिक विचारांशी मिळती जुळती आहे. फार मोळ्या शहरांतून तर जीवन समृद्धीची, स्वाध्यायाची व अध्ययनाची संधी सर्वांना सहजसुलभ आहे. परंतु लहान खेड्यापाड्यांतून तशी संधी उपलब्ध झालेली नसते. साधू,

संतांचे पायही ज्या गावी लागले नसतील, देवदर्शनापलिकडे दुसरा आचारधर्मच ज्यांना माहित नसेल अशा खेड्यापाड्यांतून भर थंडीत, महाराजांनी विहार केला. त्या सामान्यांच्या जीवनांत धर्मदीप पेटविण्यासाठी शेकडो खेड्यांतून त्यांनी आपला विहार केला. “अहिंसा संस्कृती” जगली तरच विश्वात शांती नांदेल, सर्व जीवमात्रांना सुखाने, प्रेमाने नांदता येर्इल, हा विचार त्यांनी आपल्या परीने घरोघरी नेला. भगवंतांनी सांगितलेला धर्म निष्ठेने आचरला आणि लोकशिक्षणाचे महत्त्वाचे तत्त्वही अंमलात आणले.

सागर मुक्कामी एका प्रवचनात ते म्हणाले होते, “आम्हा मुनी पेक्षाही जिनधर्म मोठा आहे., जैन परंपरा मोठी आहे, जैन संस्कृती थोर आहे. आमच्याकडून जर प्रमाद घडला, तर आमच्यामुळे जैनसंस्कृतीला व जैनधर्माला नावे नका ठेऊ”

प्रसंगी आपणाकडे कमीपणा घेऊन, दोष पत्करूनही मुनिश्रीनी जिनधर्माची, जैन संस्कृतीची शान वाढविली. इतका उदार व सद्भावपूर्ण आचार पाहिला की विरोधकांची देखील मस्तके नम्र होत.

“आम्हा मुनीचे सर्वच बरोबर असते असे आम्ही म्हणत नाही. आम्हीही छद्मस्थ, अपूर्णज्ञानीआहोत. क्रोधादि विकारांचा उद्भव आमच्यातही शक्य आहे. त्या आमच्या दोषांकडे पाहून आपण जिनधर्माला दोष देऊ नका. आम्हाला दोष द्या.” ही आंतरिक भावना, ही जैन धर्माची दृष्ट लागेल अशी प्रीती पाहून अनेक लोकांच्या नेत्रांतून आनंदाश्रू येत.

दमोह येथे आगमनः

सागरहून सानोधा, पडरिया, शहापूर, सासा करीत ते पथरिया या गावी आले. त्यानंतर जवळपासची गावे – बोधराई, केवलारी, गोराखुर्द, कंदना, सुरई, बरा, घोगरा, सतपारा, इ. गावे करून ते दमोह (म. प्र.) ला आले. दमोह हे एक जैन संस्कृतीचे चांगले नावाजलेले केंद्र आहे. जैनांची वस्ती देखील चांगली असून ती संपन्न आहे.

दमोहापासून कुंडलपूर हे रमणीय तीर्थक्षेत्र वीसबाबीस कि.मी. वर आहे. अत्यंत प्राचीन असे हे तीर्थक्षेत्र आहे. तीर्थक्षेत्र म्हटले की मुनिश्रीना विलक्षण आनंद होतो. जिनबिंबांत स्वतःचे अंतरंगी बसणाऱ्या परमात्म्याचे अनंत, अक्षयरूप तासनूतास पाहाण्याचा एक छंदच मुनिश्रीचा आहे. जिनबिंबाच्या माध्यमातून परमात्म्याच्या दर्शनाची रीत त्यांनी आत्मसात् केली आहे. साक्षात् केवली, अर्हतप्रभूच्या दर्शनाचाच लाभ जणू त्यांना घडतो परमानंदस्तोत्रात म्हटल्याप्रमाणे—

ये ध्यान लीना मुनयः प्रधाना।
स्ते दुःखहीना नियमात् भवन्ति॥

जिनबिंबाच्या दर्शनाने आनंदविभोर होणारी व्यक्ती सहजी सांपडत नाही.

कुंडलपूरला अकरा जिनबिंब आहेत. त्या जिनबिंबांच्या दोन वंदना त्यांनी केल्या. सर्व भव-ताप-हर असे ते जिनदर्शन त्यांच्या आत्मसौख्याला कारणीभूत झाले. जिनमंदिरातून जीवनात कशी क्रांती घडते, कसे ध्यानलीन होता येते याचे जिवंत उदाहरण म्हणजे मुनिश्री होय. कुंडलपूरच्या दर्शनाची तीव्र अभिलाषा त्यांनी पूर्ण केली. त्यांनंतर ते दमोहला परतले.

या वंदनेच्या दरम्यानच पू. आचार्य विद्यासागर महाराजांचा, पटेरिया येथे दोन दिवस अत्यंत प्रेरक असा समागमही घडला.

दलपतपूरः

दिनांक ३० नोव्हेंबर ७६ ला दमोह हूनविहार करून महाराजश्री गढाकोटा येथे आले. तेथे जिनमंदिरांचे दर्शन घेऊन व दुपारी प्रवचन करून परसोरिया, सानोधा, कर्पूर, बंडा मागानि दलपतपूरला आले. त्या ठिकाणी जैन श्रावकांनी महाराजश्रीचे जोरदार स्वागत केले. दि. २२ डिसेंबर ७६ ला महाराजांचा केशलुंचन समारंभ मोळ्या थाटाने झाला. त्या दिवशी मुनिश्रीनी उपवास केला. दि. २३ ला तेथून निघून नयनागिरी येथे मुक्काम केला. त्या तीर्थक्षेत्राचे दर्शन घेतले. तेथे श्रावकांनी त्यांच्या आहाराची व्यवस्था केली होती. शेकडो लोक यावेळी महाराजश्रीच्या या यात्रेत सहभागी झाले. या प्रसंगी महाराजांनी पुन्हा तीर्थक्षेत्रांच्या परिरक्षणाचे कार्य किती महत्वाचे आहे, याचे सुयोग्य मार्गदर्शन केले. सामाजिक प्रश्नांची जाण महाराजांना अत्याधिक आहे. त्यांनी अनेक तीर्थ पाहिलीत, त्यांचे निरीक्षण केले. तेथील समस्यांची त्यांनी चांगली माहिती करून घेतली आहे. या प्रश्नाकडे गेल्या शंभर वर्षात समाजाचे जितके लक्ष जायला हवे होते तितके लक्ष गेले नाही. समाज दान द्यायला उत्सुक नाही असे नाही. परंतु सामाजिक कार्यकर्ते कमी आहेत. या प्रश्नाला जितके अभ्यासपूर्ण रीतीने पाहायला हवे आहे, तितके पाहिले जात नाही. क्षेत्रांच्या बाबतीत सर्व प्रकारची माहिती देखील सध्याला उपलब्ध नाही. त्याबद्दल महाराजांचे विचार अतिशय प्रगल्भ व वस्तुस्थिती निदर्शक आहेत. केवळ तीर्थरक्षा कमेटीकडे भरपूर फंड असला तर सर्व समस्या सुटील असे त्यांनाही वाटत नाही. त्यांचे म्हणणे असे की, व्यवस्थापनाच्या दृष्टीने आम्ही फारसा विचारच केलेला नाही. आधुनिक साधनांच्या सहाय्याने तीर्थक्षेत्रांची माहिती, संरक्षण, जिर्णोद्धार यांची नोंद ठेवणारी अद्यावत् यंत्रणा निर्माण केली पाहिजे. ज्या जिल्ह्यात ही तीर्थक्षेत्रे

आहेत, तेथील जैन श्रावकांना या कामात सहभागी करून घेतले पाहिजे. प्रत्येक तीन महिन्यांनी त्यांनी क्षेत्रांचे रिपोर्ट्स् केंद्रीय संस्थेकडे पाठवायला हवेत. केंद्रीय समितीने देखील आवश्यक समस्यांसाठी त्वरेने निर्णय घेऊन पावले उचलली पाहिजेत. ज्या ठिकाणी आक्रमणाची अधिक शक्यता आहे, अशा क्षेत्रांशी अधिक चांगले संबंध ठेवले गेले पाहिजेत. तीर्थक्षेत्रांचे हिशोब दोनतीन वर्षांत समाजापुढे येतील याची हमी घेतली पाहिजे. ज्या ठिकाणी लोकांची अधिक भक्ती आहे व जेथे भरपूर दान नियमित रीतीने जमा होते, अशा तीर्थक्षेत्रांनी दुर्बळ तीर्थक्षेत्रांची जबाबदारी स्वीकारली पाहिजे.

महाराजांनी समाजाला गावोगावीच्या विहारात या प्रश्नांची चांगलीच जाण करून दिली. तीर्थक्षेत्रासारख्या अत्यंत निकडीच्या प्रश्नाबाबत जनमत जागृत करण्याचे अतिशय अवघड कार्य त्यांनी कुशलतेने पार पाडले यात शंकाच नाही.

नयनागिरीवरून दि. २४ डिसेंबर ७६ ला निघून ते दिनांक २७ ला श्रीसिद्धक्षेत्र दोणागिरीला आले. अत्यंत मनोहर जागी निर्माण केले गेलेले हे क्षेत्र मोठे रमणीय आहे. याही ठिकाणी महाराजश्रीचे हार्दिक स्वागत झाले. दहा दिवस महाराजांनी या तीर्थक्षेत्रावर मुक्काम केला.

तेथून मुंगेरी, छतरपूर मार्गे ते श्री अहार क्षेत्रावर आले. त्या क्षेत्रावर मुक्काम करून व दर्शन करून त्यांनी टीकमगड जवळील बाणचूर अतिशय क्षेत्राचे दर्शन घेतले. तेथून विहार करून ते ललितपूर या शहरात आले. मध्यप्रदेशातील हे गावही जैन बहुसंख्य असलेले आहे. तेथे मुनिश्री नमिसागरजींची भेट झाली. संतश्री आर्यनंदीजींना फार आनंद झाला. मोक्षार्थी मुनीच्या सहवासाने सुखावणार नाही, असा मुनी कोण असणार? महाराजश्रीनी आपल्या विहारासंबंधीची माहिती दिली आणि तीर्थरक्षणाच्या कार्यासाठी सर्व मुनीनी सहयोग द्यावा अशी इच्छा व्यक्त केली. ते म्हणाले, “विहार करणाऱ्या साधु-संतांनी मनात आणले तर वर्षभरात साच्या तीर्थक्षेत्रांचे प्रश्न संपून जातील. संतांचा शब्द झेलणारे साधुहृदयाचे श्रावक आज देखील समाजात विपुलतेने आहेत. आपणही या कामी सहकार्य करावे.”

मुक्काम ललितपूर :

येथील समाज मोठा धार्मिक आणि जिनधर्मपरायण असा आहे. अनेक मुनिश्रीच्या वास्तव्याने ललितपूर ही एक धर्मभूमीच झालेली आहे. भ. महावीर यांच्या २५०० व्या निर्वाण महोत्सव प्रसंगी ललितपूर येथे मोठा महोत्सवही साजरा झाला. पूज्यश्री महाराजांना हा सारा मध्यप्रदेश मनापासून आवडला. साथे, सुस्वभावी श्रावक आपल्या-

आपल्या उद्योगधंद्यातून वेळ काढून जैनधर्म प्रसाराच्या कामांत सहभागी होणारे. महाराजांनी आपल्या प्रवचनांत उल्कृष्ट श्रावकधर्माचा उपदेश दिला. ते आपल्या प्रवचनात म्हणाले— “भव्य जीवांनो, ज्या प्रकारे अयोग्य आहार-विहाराने शरीरात वात, पित्त, कफ या शारीरिक दोषांची उत्पत्ती होते, शरीर अस्वस्थ होते, तसेच आत्मज्ञानापासून सदैव विनमुख राहाण्याने, पाच पापापासून निवृत्त न झाल्याने, मद्य-मांसादिक पदार्थाचे सेवन केल्याने, घूत, रात्री भोजन केल्याने हा जीव सदैव संसारावस्थेत भटकत राहातो.” ते म्हणाले—

नरत्वेऽपि पशुयंते मिथ्यात्वग्रस्तचेतसः ।
पशुत्वेऽपि नरायन्ते सम्यक्त्वव्यक्तचेतनाः ।

मिथ्यात्वामुळे, मिथ्या देव, मिथ्या शास्त्र व मिथ्या गुरुमुळे मानव जन्म मिळूनही तो पशुप्रमाणे वागतो. आणि ज्याची सम्यक्त्व चेतना जागृत झाली आहे असा पशु मानवासारखा भासतो. आणण सारे धार्मिकचित्त धारण करणारे आहात. जिनधर्मपरायण आहात म्हणून अगृहित, गृहित व सांशयिक अशा तीन्ही प्रकारच्या मिथ्यात्वापासून दूर राहावे. धर्म सत्य आहे. जीवनाला पोषक आहे. उत्कर्ष साधणारा आहे. अशी श्रद्धा निर्माण झाली की सम्यक्त्वाची प्राप्ती होते. हा जैनधर्म सर्वमानवांचा परममित्र आहे, बंधू आहे. प्राण गेला तरी जिनधर्माचा त्याग करू नका. त्यात सांगितलेल्या पुण्याश्रवात्मक मार्गाचाही त्याग करू नका. जैन संस्कृतीने जोपासलेल्या अहिंसा, सत्य, अपरिग्रह आणि अनेकांत या चार विश्व सिद्धान्तावर मनापासून प्रेम करा. जैनमुनीनी, साधु-संतांनी जैन संस्कृतीची परंपरा राखली म्हणून त्यांचा आदर करा. त्यांच्या कार्यात सहकार्य करा. दोष असेल तरी साधूंच्या ठिकाणी गतकालीन पूज्य ऋषी-मुनीची स्थापना करून त्यांना वंदन करा. पाषाणात जर अर्हताची स्थापना होऊ शकते तर या दिगम्बर साधूंच्या ठारी आचार्य कुंदकुंद, स्वामी उमास्वाती यांची स्थापना करून त्यांचा सन्मान करा. चतुर्विध संघाचा एक आवश्यक भाग म्हणून त्यांच्यावरही श्रद्धा ठेवा. त्यांच्यावर प्रेम करा. हेच वात्सल्य अंग आहे. वात्सल्याशिवाय सम्यक्कृदर्शनही लंगडे आहे. पं. आशाधरजीनी एक फार सुंदर रूपक दिले आहे. ते म्हणतात, “अनेक पाणीदार रलांच्या हारात एखादा काचेचा मणी देखील चकाकतो.” अनेक मुनीच्या मध्ये एखाद्या मुनीकडून काही दोष घडला तर त्यासाठी साच्या मुनिसंघाला दोष नका देऊ. तुम्हाला माहिती आहे की कधी कधी नकली पिस्तूल पाहूनही चोर पळून जातो. तेव्हा नकलीपणा नेहमीच टाकाऊ असतो, असे समजू नका. समाजातील एखादा वर्ग मुनिजनांची निंदा करीत असला, त्यांना वंदन, आदर देत नसला तरी आणण त्यांच्यावर रागावू नका. ते सारे हळूहळू

मुनीवर प्रेम करतील. आपआपसात भांडत बसलो तर सारी जैन संस्कृतीच नाश पावेल. विनाश टाळायचा तर काहीसा माध्यस्थ भाव सर्वांनी स्वीकारायला हवा.”

महाराजश्रीचे सांगणे म्हणजे चांदण्याचा जणू शिडकावा. सारे जण प्रसन्न. त्यानंतर मुनिश्री चंदेरी, थुबौनजी या ठिकाणी गेले. एकाहून एक सुंदर सुंदर जिनमंदिरांनी सुशोभित गावे पाहून त्यांचे हृदय आनंदाने उचंबळून आले. पूर्वजांनी करून ठेवलेल्या या उपकाराबद्दल कृतज्ञतेचा भावदीप त्यांच्या हृदयात तेवत राहिला. तेथून देवगड येथील अत्यंत सुंदर, कलात्मक मंदिरांचे त्यांनी दर्शन घेतले.

जाखलौन :

जाखलोन या गावी केशलोचाचा समारंभ मोळ्या थाटाने साजरा झाला. केशलोचाचा समारंभ प्रत्यक्ष इंद्रादिक देवांनी मोळ्या उत्साहाने साजरा केलेला प्रसंग मोळ्या औचित्याने पुराणात रंगविला आहे. त्याचेच स्मरण म्हणून, एक व्रत म्हणून जैनमुनीचा केशलोच समारंभ साजरा केला जातो. निर्यथ मुनींनी अशा प्रसंगी तीर्थकरांच्या त्या केशलोच प्रसंगाचे स्मरण करावे, देहावरील ममत्वाच्या त्यागाचे प्रतीक म्हणून हा प्रसंग. मानवाला आपले केस अत्यंत प्रिय. त्या प्रियत्वाचा परित्याग ही एक मोठी सुंदर कल्पना आहे. हजारो हजारो मुनिवरांनी हा समारंभ साजरा केला आहे. त्या आचाराचे मोळ्या सहृदयतेने पालन केले आहे. आपल्याच हाताने डोक्यावरील केसांना उपटून टाकण्याने होणाऱ्या वेदनांचा सहर्षतेने स्वीकार करणाऱ्या पूज्य मुनीना कोण वंदन करणार नाही?

सारा समाज त्या समारंभाला उपस्थित होता. साश्रू नयनांनी तो उत्सव ते सारे जण पाहात होते. याही प्रसंगातून धर्मप्रेरणेचे अंकुर प्रत्येकाच्या हृदयांत फुलत होते. मुनी जीवनाचा परमोच्च आदर्श उपस्थित करणारा असा साधुसंत सापडणे कठीण. जे व्रत स्वीकारले आहे, त्याचे कांटेकोरपणे पालन करणे हा मुनिधर्म. त्याची शान वाढेल, मान वाढेल. अशी ती मुनिपरंपरा जपण्यासाठी मुनिश्री सतत अप्रमत्तचित्त असतात.

चातुर्मास खुरईचा : (२९-६-७७ ते २६-९९-७७)

तेथून ते खुरईला आले. खुरई हे गाव म्हणजे परमपूज्य गुरुदेव श्री समंतभद्रजींनी स्थापलेल्या गुरुकुलाचे गाव. गावातील जिनमंदिरांचे दर्शन घेतले. गुरुकुलाला भेट दिली. गावातील मंडळींनी खूप आग्रह केला. मुनिश्रींनी आपला चातुर्मास खुरई येथे केला. खुरई येथे एका कुंटुंबातील भावाभावात खूप भांडण होते. इतके की ते एकमेकांची तोडेही पाहायला तयार नसत. मुनिश्रींनी त्यांचे स्नेहसंबंध पुन्हा जोडून दिले. त्यामुळेच त्यांच्या चातुर्मासाच्या योगधारणेला महत्त्व आले. अनेक वर्षे चालत असलेले मनोमालिन्य त्यांनी

दूर केल्यामुळे दोघेही खूप प्रसन्न होते. चातुर्मासित सिद्धचक विधानही मोळ्या प्रमाणात साजरे झाले. या मुक्कामात त्यांनी तेथील ग्रंथभंडार व्यवस्थित लावले. सर्व ग्रंथांची व्यवस्थित नोंद केली. त्यांची क्रमांकानुसार रचना केली. गावातील लोकांना मुनिश्रीच्या या कार्याचे मोठे अपृष्ठ वाटले. मुनिश्रीचे ग्रंथप्रेम असे अपूर्व. मंदिरातून असणाऱ्या अनेक ग्रंथांकडे कुणी लक्ष्याही देत नाही. त्यांची व्यवस्थाही नीट नसते, ही गोष्ट महाराजांच्या हृदयाला वेदना देते. देव, शास्त्र आणि गुरु यांचा अविनय समाजाने करावा, याचे त्यांना खूप वाईट वाटते. त्यामुळे जेथे जेथे त्यांनी विहार केला तेथे तेथे त्यांनी ग्रंथसंग्रहाला व्यवस्थित रूप दिले. खुरई येथील चातुर्मास मोळ्या उत्साहाने, आनंदाने पार पडला. लोकांनी विविध ब्रतांचा स्वीकार केला. अशी अपूर्व धर्म प्रभावना झाल्याचा आनंद पाहून लोकांच्या नेत्रांतून आनंदाश्रू ओसंडत होते. खुरईच्या जनतेने मोळ्या सन्मानाने, आदराने तीर्थरक्षा फंडाला बरीच मोठी मदत केली. चातुर्मास समाप्तीनंतर महाराजांनी खुरईचा निरोप घेऊन पुढे विहार केला.

खुरईवरून महाराज २६ नोव्हेंबरला निघाले. ते राहतगढ सिहोरा करून सागर रहेलीवरून लखनादौनला आले. शहर तसे छोटेसेच पण तेथेही जैनांची खूप वस्ती आहे. सारे जैन महाराजांचे जणू नातलगच. त्यांच्यात काही तास घालवून त्यांच्याकडून तीर्थरक्षेसाठी फंड मागायला त्यांना आवडलेच असते. लखनादौन हे गाव मिलीटरी कॅम्पचे. या चरित्राच्या लेखकाच्या घरी तिथल्या मुली त्याच्या वहिनी म्हणून आल्या होत्या. त्यामुळे या गावात महाराजांचे चरण लागले, ही अत्यंत आनंदाची गोष्ट. त्याही गावाने आपआपल्या शक्तिनुसार सहाय्य केले. स्वागतही चांगलेच झाले. आहारही त्या गावाने मोळ्या भक्तिभावाने दिला. नगरी पवित्र झाली. असा आनंद त्यांनी जणू पूर्वी कधी अनुभवलाच नव्हता. आनंदोर्मीनी नित्यस्नात असे साधूंचे चरण गावाला लागणे, हे तेथील जनतेला भाग्याचे वाटणे साहजिकच होते.

सिवनी :

महाराज दि. २९ डिसेंबर ७७ ला तेथून निघाले. गणेशगंज, छपारा, नगझिरी इ. गावावरून ते २६ तारखेला सिवनी येथे आले. जिनमंदिरातील जिनबिंबाचे दर्शन त्यांना सुखावून गेले. या गावाला दोनतीनशे वर्षांची परंपरा आहे. शिखरजीला जाणारे अनेक साधुसंत याच मागाने जात-येत असतात. त्यांच्या पवित्र, मंगलमय अस्तित्वाचा लाभ या नगरीला सतत लाभत आला. येथील पंडित सुमेरचंदजी दिवाकर पूज्यश्रीच्या दर्शनार्थ आले. खूपच तत्त्वचर्चा झाली. मुनिभक्त पंडितजीनी आचार्यश्री शांतिसागरजीचे सुंदर, अनुपम असे चरित्र लिहिले आहे. हे मुनिश्रीना माहिती होते. आचार्यश्री तर मुनिश्रीचे

दीक्षा गुरु. सातवी प्रतिमा—ब्रह्मचर्याची दीक्षा कुंथलगिरी येथे सन १९५५ मध्ये आचार्यानी दिली होती.

ते जैन समाजाचे भाग्यविधाते. जैन मुनी परंपरेला विशुद्ध चारित्र्याचे वरदान त्यांनी दिले आहे. त्यामुळे मुनिश्रीना त्यांच्याबदूदल अतीव आदर आहे.

रामटेक : जिन श्री शांतिनाथांचे मंदिरः

महाराजांनी २८ ला सिवनी सोडले व ते रामटेकच्या मार्गाला लागले. ३० तारखेला त्यांनी रामटेक या भगवान शांतिनाथ प्रभूच्या नगरीत प्रवेश केला. गावाच्या एका टोकाला हे क्षेत्र आहे. या मंदिरातील मूर्ती सोळाच्या शतकातील असाव्यात. शिखरे तर अत्यंत कलात्मकतेने निर्मिली आहेत. जिनविंबाचे दर्शन घेऊन महाराजांनी दि. ३१ डिसेंबर ७७ रोजी नागपुरात प्रवेश केला. या वेळी महाराजांचा मुक्काम नागपुरात फार काळ राहिला नाही.

● ●

